

A karaim nyelv és nyelvjárásai

Csató Éva Á.

Bevezetés

Tanulmányom tárgya a karaim nyelv és annak nyelvjárásai közötti sok szempontból rendkívüli kapcsolat bemutatása. A 'nyelv' ismeretesen nem egy tisztán nyelvészetileg meghatározható fogalom. Annak, hogy milyen nyelvi változatot ismerünk el 'nyelv'-nek, a nyelvészeti kritériumokon túlmenően politikai, szociális és etnikai indokai is lehetnek. Az alábbiakban a karaim nyelv nyelvjárásai helyett a karaim nyelv változatairól fogok beszélni, a 'változat' kifejezést nem technikai értelemben, minden nyelvi egységre használható, általános megnevezésként használva (Chambers–Trudgill 1998: 5).

A tipikus nyelvjárások egy nyelv változatai, amiket egy összefüggő területen beszélnek és egymással egy nyelvjáráskontinuumot alkotnak. Egy általánosan használt kritérium szerint a szomszédos nyelvjárások egymás számára kölcsönösen érthetőek. A nyelvjárásokat szokásosan összefogja egy sztenderd nyelv, ami az írott nyelv alapját képezi. A nyelvjárásoknak nincs feltétlenül írott változata – ebből a szempontból a nyelvjárások függenek a sztenderd nyelvtől és annak írott változatától, tehát nem önállóak.

Szociolingvisztikával foglalkozó nyelvészek jól tudják, hogy a nyelvjárás meghatározásának mindezen szempontja alól sok és jelentős kivételek vannak. A karaim példa nem is lenne talán érdekes, ha nem arról lenne szó, hogy a karaim változatok a szokásos értelmezés minden egyes pontjának ellentmondanak. Nem ugyanabból a nyelvváltozattól fejlődtek ki, nem egy összefüggő területen beszélnek őket, külön írásbeliségük van különböző írásrendszerekkel, nincs sztenderd változatuk, tehát autonómok, és beszélt változataik kölcsönösen nem könnyen vagy egyáltalán nem érthetőek. Ennek ellenére maguk a karaimok szerint van egy karaim nyelv. Ezt tiszteletben tartva a nyelvészeti irodalomban is egy karaim nyelvről és annak nyelvjárásairól beszélünk.

A karaimok

A karaimok egy a zsidó vallásból kivált hitvallás, a karaita judaizmus követői Kelet-Európában. Ez a hitvallás a 10. és 11. évszázadban egész Közép-Keleten elterjedt. A szekta történetéről és a karaitizmusról l. Polliack (2003).

Három kelet-európai karaim közösséget szokás megkülönböztetni: az északnyugati a jelenlegi Litvániában, a délnyugati a jelenlegi Nyugat-Ukrajnában, és a keletit, amit a krími karaimok használnak (Musaev 1964). A karaim közösségek közös jellemzője, hogy mindhárom gyülekezet nyelve eredetileg vagy még most is török. Erősen dominált kisebbségi helyzetben beszélt török nyelvüket a karaimok évszázadokon keresztül megőrizték. Ennek egy fontos magyarázata a karaita hitvallásban rejlik. A karaiták ugyanis csak a héber bibliát ismerik el, elutasítva a zsidó szóbeli hagyományokat. Ebből következően a biblia olvasását és értelmezését a hívők kötelességének tekintik, és a héber bibliát lefordítják a nem héber nyelvű közösségek nyelvére. A fordításokat a héber biblia olvasásához segédeszközként használják. A kelet-európai karaimok esetében ez török nyelvük tartós funkcionális jelentőségét és ezáltal fennmaradását biztosította. Mint Stephen Wurm, a veszélyeztetett nyelvek híres kutatója hangsúlyozta, egy egészen kisszámú közösség nyelve is lehet életképes, ha valamilyen kommunikációs szerepet betölt a közösség életében, l. pl. Wurm (1999). A karaim nyelv funkcionális szerepe a szovjet hatalom alatt meggyen-gült, mivel a vallási gyakorlat és a vallásos iskola gyakorlatilag be volt tiltva. Ez a nyelv erős veszélyeztetettségéhez vezetett. A közösségi nyelv revitalizációja a Szovjetunió összeomlása után kezdődött meg, amikor a vallás ismét visszanyerte szerepét a közösségi életben (Csató–Nathan 2003).

A karaim nyelvjárások

A török nyelvészetben a 'karaim nyelv' kifejezést a három közösségben használt kipszak török nyelvvaltozatok közös megjelölésére használják. A karaim nyelv legközelebbi kipszak török nyelvrokonai a kaukázusi régiókban beszélt karacsajbalkár, kumük, valamint a krími tatár. A kipszak nyelvekről l. pl. Csató–Johanson (2020).

A karaim nyelvnek az irodalomban meghonosodott felfogása szerint három 'nyelvjárása' van:

- Az északnyugati nyelvjárás, ami ma a litvániai karaimok kritikusan veszélyeztetett közösségi nyelve (ÉNyK).
- A délnyugati nyelvjárás, ami a galíciai és volhyniai, nyugat-ukrajnai közösség nyelve volt, és mára gyakorlatilag kihalt (DNyK). E két közösségből sokan a II. világháború politikai eseményei következtében áttelepedtek Lengyelországba.
- A krími nyelvjárás, a keleti karaim, amit a krími karaimok már több évszázada nem használnak beszélt nyelvként, mert áttértek a domináns krími tatár és az orosz nyelv használatára (KK). A krími karaimok közül sokan ma Moszkvában és Szentpéterváron élnek. Az utóbbi évtizedekben a krími karaimok között is megkezdődött egy folyamat a közösségi nyelv rekonstrukciójára, amely a kevert krími török egy változata. A vallási gyakorlatban ismét megpróbálnak az orosz mellett néhány török nyelvű szöveget is bevezetni.

A nyelvjáráások közötti hasonlóságok és különbségek

A karaim közösségek közös irodalmi hagyatékát a héber írásos bibliai szövegfordítások alkotják. A gyülekezetek nyelvi változatai régebbi állapotának vizsgálatára ezek szolgálhatnak. Figyelembe kell azonban venni, hogy a fordításokat másolták, és így azok nem tükrözhetik teljes hűséggel az egyes karaim közösségekben beszélt változatok jellemzőit.

Nyelvi különbségek mindhárom változat között vannak. Ennek bemutatására a Kowalski (1929) által publikált Jób könyvének fordításaiból vett példa szolgáljon itt turkológiai transzkripcióban. A KK változat az 1841-ben Gözlevében, a mai Jevpatorijában kiadott karaim bibliából van, itt Jankowski (2009: 512) alapján idézve. Az ÉNyK szöveg Rabbi Pinachas Malecki (1853-1928) fordítása, a DNyK fordítást pedig Rabbi Josef Mordkowicz (1824-1830) készítette (l. Kowalski 1929).

Jób könyve 30:3

בְּחֹסֶר וּבְרָקָן גָּלְמוּד הָעֵרְקִים צִיָּה אֶמֶשׁ שׁוֹאָה וּמִשְׁאָה

in/at/with-want and in/at/with-hunger barren they gnaw dry

night/yesterday desolation and waste

'They are gaunt with want and famine; they gnaw the dry ground; in the gloom of wasteness and desolation.' (English Revised Version)

'Szükség és éhség miatt összezsuzottak, a kik a kopár földet futják, a sötét, sivatag pusztaságot.' (Károli Biblia)

KK

eksik-lik bilen da küt-lik bilen

szükség-K POSTP és éhség-K POSTP

bol-ir maymun ol kaç-kün-lar kuryak yer-gä

be(come)-AOR szerencsétlen a menekült-K-TSZ kiaszott föld-DAT

aş-kan kečä viran-lik da pusat-lik

elmúlt-IN éj tönkremenés-K és pusztaság-K

ÉNyK

éksik-lik-tän da ač-lič-tan yalyž kal-yan ol kaç-uv-ču-lar

szükség-K-ABL és éhség-K-ABL elhagyott marad-IN a menekül-IN-TSZ

pusta oruŋ-ya karanyï yerän da pusta yer-lär-gä

puszta hely-DAT sötét tönkrement és puszta föld-TSZ-DAT

DNyK

eksik-lik-ten da ac-lik-tan yalyž bol-up ol kaç-u^w-cu-lar

szükség-K-ABL és éhség-K-ABL elhagyott be(come)-CONV a menekül-IN-TSZ

kuryak yer-ge karanyï w^weren da pusta yer-ge

kiaszott föld-DAT sötét tönkrement és puszta föld-DAT

Jankowski (2009, 2020) részletesen elemzi a különbségeket több párhuzamos szöveg bevonásával, és arra a következtetésre jut, hogy a fordítások nyelve szintaktikailag nagyon hasonló, ami abból adódik, hogy a fordítók a héber nyelv szerkezetéhez alkalmazkodtak és egy közös fordítási hagyományt követtek (l. Olach 2013). A használt szavak is nagyrészt tipikusan kipszak elemek, de a krími vál-tozat a szókészlet tekintetében is lényeges eltéréseket mutat.

A fonetikai különbségek a transzkripcióból kiderülnek. Például palatalizáció a KK-ban nincs, a DNyK-ban csak az *i* és egyes *e*-hangok környezetében, az ÉNyK-ban pedig minden palatális szótagban rendszeresen megvan. A DNyK-ban nincs *ö* és *ü* magánhangzó és bizonyos mássalhangzók is különböznek, pl. a *č* helyén *c*-t ejtenek. A morfológia nagyon hasonló, a török nyelvekre jellemzően az alaktan konzervatív (Csató 2012). Például lásd az idézett szövegben a *-lik* képzőt, amely az ótöröktől kezdve minden nyelvben megvan, vagy az eset-ragokat, mint pl. a dativusz *-gä/-ge*, az ablativusz *-tan/-ten* és a többesszám *-lar* ragját. Ezek is minden török nyelvben megvannak. A dativuszi ragok alakja a kipszak nyelvekre jellemzően megőrizte az eredeti *g*-t. A KK szövegben az *aš-kan* múlt idejű melléknévi igenév ragja is jellemzően kipszak. Azonos formában a DNyK-ban van meg, de az ÉNyK-ban más morfofonológiai szabályok érvé-nyesülnek, és a megfelelő alak *aš-čan*.

Természetesen ebből az egy példából nem lehet a karaim változatok egymás közötti kapcsolatára meghatározó következtetéseket levonni, csupán illusztrációként szolgál. Lássuk most, hogy az egyes változatok jellemzőit hogyan tudjuk röviden összefoglalni.

A krími karaimok eredeti nyelvéről nem tudunk semmi biztosat. A későbbi időkből fennmaradt nyelvi emlékek tipikus kevert krími török nyelvi vonásokat mutatnak. Így a kipszak török elemek mellett oguz török fonetikai, morfológiai és lexikai vonások is megtalálhatók benne. A Krímben az oszmán török nyelv domináns nyelv volt, így érthető, hogy a karaimok által használt török nyelvet is befolyásolta. A KK az egyetlen karaim változat, ami folyama-tosan kapcsolatban állt más török nyelvekkel is, elsősorban a krími tatárral (l. Kowalski 1929). Van olyan turkológus, aki a karaimok nyelvét a krími tatár nyelvvel azonosítja, de ez nem egy általánosan elfogadott vélemény.

A délnyugati és az északnyugati karaimok különböző időszakokban telepedtek le Kelet-Európa egymástól viszonylag távol eső területein. A délnyugati karaimok valószínűleg már a mongol invázió idején, a 12. évszázadban kerültek Galíciába. Az északnyugati karaimok a 14. évszázad végén költöztek a Krím vidékéről a litván nagyhercegség balti területére. Az ÉNyK és a DNyK változatok nagy valószínűséggel eltérő kipszak nyelvváltozatokra vezethetők vissza, és mivel különböző területeken beszélték őket, más-más nyelvekkel kerültek kontaktusba. Következésképpen a környezetükben levő nyelvek hatása alatt egymástól eltérő módon változtak, más török nyelvektől elszigetelve. Folyamatos kódolás következtében nyelvük területük többségi nyelveivel konvergált, és a két karaim változat egymástól egyre inkább eltávolodott. Nyel-

vészeti leírásokban az északnyugati és a délnyugati nyelvváltozatokat ezért külön-külön kell tárgyalni.

A jelentős fonetikai különbségeket már fentebb megemlítettük. A kölcsönös megértést ezek súlyosan akadályozzák. Példák hangtani különbségekre: ÉNyK *tűš-tü* ~ DNyK *kis-či* 'leesett', ÉNyK *üč* ~ DNyK *its/yits* 'három'. A palatalizáció másképp működik a két nyelvjárásban, feltehetően a környezetükben beszélt különböző szláv nyelvjárások hatására. Az északnyugati változatban kétfajta szótag van: elülső hangrendű szótag, amelyben a magánhangzó elől képzett és a mássalhangzók palatalizáltak; a másik fajta a hátulsó hangrendű szótag, amelyben a magánhangzó hátul képzett és a mássalhangzók nem palatalizáltak, l. például az elől képzett szótagokból álló *ür'ät'üv'č'ü* 'tanár' szót, és a hátul képzett *tanuvču* 'tanú' szót. Itt megjegyezhetjük, hogy az orosz nyelv hatására a csuvas is hasonlóan változott. Mind a karaimban, mind a csuvasban a palatalizáció a török szótagharmónia szabályának megfelelően működik, és nem az orosz fonológiai szabályok szerint. Mint ismert, az oroszban a palatalizáció független a magánhangzó elől képzettségétől, és szómegkülönböztető funkciója van, pl. *brat* 'barát' és *brat'* 'venni'.

A délnyugati karaim változatban csak az elülső nyelvállású úgynevezett zárt *e* és az *i* vált ki palatalizációt, egyébként a mássalhangzók nem palatalizáltak. Ez ukrán hatás. A két karaim változat közötti különbségek olyan jelentősek, hogy személyes tapasztalatom szerint a két gyülekezet tagjai karaim nyelvváltozataikat beszélve nehezen vagy egyáltalán nem értették meg egymást. Mivel a karaim nyelvváltozatokat soha nem beszélték egy összefüggő földrajzi területen, a kommunikációs kapcsolatok nem vezettek nivellálódáshoz. Így a közösségek közötti kommunikációban szívesebben használtak egy más közös nyelvet, többnyire a lengyelt vagy az orosz.

Néhány példát adunk most azokra a morfológiai különbségekre, amiket nem lehet a karaim közösségek nyelveiben végbemenő belső folyamatok eredményeinek tekinteni, és így különböző kipcsak változatokra visszamenő örökségnek tekinthetők. Egy morfofonológiai példát fentebb már említettünk. Egy további különbség az, hogy az **ŋ* az ÉNyK-ban *-y*-vé változott a toldalékokban, a DNyK-ban pedig *n* lett belőle. Így magyarázhatók például a következő különbségek: a második személyű személyes névmás dativusza ÉNyK-ban *maya*, DNyK-ban *mana* < **maŋa*; a második személyben a birtokos személyrag ÉNyK-ban *-(I)y*, a DNyK-ban pedig *-(I)n*, pl. ÉNyK *atey*, DNyK *atan* 'apád' < **ataŋ*. A lexikális különbségek is fontosak. Csak néhány példát említhetünk itt: ÉNyK *siyir* ~ DNyK *inäk* 'tehén', ÉNyK *yun* ~ DNyK *tik* 'toll', ÉNyK *tărăžä* ~ DNyK *piŋjira* (← perzsa) 'ablak'.

A közös vallásos hagyományok régebben a szókincsben, különösen a héber vallásos terminológiában tükröződtek, mint ezt bibliafordításaik mutatják. A 20. században az északnyugati közösségben a héber szavak többségét karaim neologizmusokkal helyettesítették. Mivel ez a nyelvreform a délnyugati közösségben nem volt ugyanannyira hatékony, az északnyugati törökösített kifejezések a délnyugati nyelvjárásban nem honosodtak meg. A Litvániában bevezetett

karaim imakönyvet már ezért is nehezen tudták használni. A törökösítésből származó lexikai különbségek például ÉNyK *timbil χijī* ~ DNyK *p'esax* 'húsvét'.

Az ÉNyK és DNyK beszélt nyelvváltozatokat hasonló mondattani tulajdonságok jellemzik. Ezek a tipológiai sajátosságok azonban nem csak ennek a két változatnak a tipológiai tulajdonságai, hanem a Kelet-Európában beszélt többi török és bizonyos finnugor nyelvekre is jellemzőek; l. Csató–Menz (2018), Asztalos (2018). Ezt a gagauzból és az ÉNyK-ból vett néhány példával illusztráljuk. A gagauz egy Kelet-Európában, főleg Moldovában beszélt oguz török nyelv.

A karaim és gagauz szórend SVO a török SOV-vel ellentétben.

(1) Litvániai karaim

Ol al-ir e-d'i baχča-nī
 ő vesz-AOR SEGÉDIGE-MÚLT3ESZ garden-TÁRGY
gaŋlax-lar-dan uŋuz-raq.
 pap-TSZ-ABL cheap-ÖSSZEHASONLÍTÓ
 'Olcsóbban bérelte a kertet a papoktól.'

(2) Gagauz

Onnar bil-me-r-lar a:čli-ī.
 ők tud-TAGADÁS-JELEN-3TSZ famine-ACC
 'Nem ismerik az éhséget.'

Az alárendelő mondatok szerkezete tipikusan nem török, hanem fejkezdetű kötőszóval bevezetett szerkezet.

(3) Litvániai karaim

Ųle-y-m sa-ya ayt-ma ki bīz šözlä-y-bīz
 akar-JELEN-1ESZ te-DAT mond-IN hogy mi beszél-JELEN-1TSZ
karay-čä.
 karaim-EQU
 'El akarom neked mondani, hogy mi beszélünk karaimul.'

(4) Gagauz

Da soram uŋä gör-är-im ani bit-ti onnar-īn
 és később már lát-JELEN-1ESZ hogy elfogy-MÚLT3ESZ ők-GEN
para-lar-ī.
 pénz-TSZ-BSZ3ESZ
 'És később már látom, hogy a pénzük elfogyott.'

Összefoglalásként

Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg a három változat viszonyáról:

- Mind az északnyugati, mind a délnyugati nyelvjárás tisztán kipcsak török, de a köztük levő fonológiai és alaktani különbségek arra engednek következtetni, hogy különböző kipcsak török változatokból fejlődtek. Ennek ellenére a köztük levő rekonstruálható eredeti távolság közeli rokonságukat bizonyítja.
- A krími közösségben használt nyelv bár kipcsak, de sok oguz vonást is mutat. A fennmaradt nyelvemlékek kevert tipikus krími török vonásokat mutatnak.
- A három karaim közösség soha nem lakott szomszédos területeken. A földrajzi távolság közöttük jelentős.
- A három közösség között fennálló kommunikációs, vallási és családi kapcsolatok ellenére nem került sor a nyelvjárások nivellálódására. A közösségekben beszélt török változatok nehezen érthetőek a másik nyelvjárást beszélő számára.
- Nem fejlődött ki egy sztenderd karaim nyelv, így a nyelvjárások önállóak, nem függenek egy sztenderd nyelvtől.
- Jelenleg nincs közös írásrendszerük. Kezdetben mindegyik közösség a héber írást használta, de a 20. században eltérő írásrendszerekre tértek át. A litvániai karaimok egy viszonylag újonnan bevezetett latin írásrendszert használnak, ami a litván írásrendszert követi. A galíciai közösség és a lengyel karaimok egy régebben bevezetett, a lengyel írásrendszeren alapuló latin írást használnak. A krími karaimok cirill betűkkel írnak; I. Csató–Nathan (2007).

Terminológiai kérdések

A 'karaim nyelv' kifejezés használata a fentebb felsorolt tények figyelembe vétele nélkül téves nyelvészeti következtetésekre vezet. Használata nyelvészeti-oligiai szempontból indokolt, mivel a közös 'karaim nyelv' a karaim közösségek identitásának közös eleme, tulajdonképpen török identitásuk bizonyítéka. A 'karaim nyelv' kifejezés szociológiailag és vallástörténetileg motivált használata nem kizárólag a karaimra jellemző – a török világból is számos példát tudunk felsorolni a 'nyelv' hasonlóan nyelvészetben túli meghatározásáról. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindegyik eset más. Egy példa a kaskáj nyelv esete. Irán délnyugati területén, túlnyomóan a Farsz tartományban élő kaskáj törzsszövetségben beszélt oguz török nyelvváltozatokat kaskáj nyelvnek nevezik. A kaskájnak sincs a karaimhoz hasonlóan sztenderd változata, a törzsek által beszélt változatok erősen eltérnek egymástól, és nyelvtörténetileg különböző oguz török változatokra vezethetők vissza (Csató 2001). A törzsek identitásuk fenntartása érdekében tudatosan ellenállnak a nivellálódási tendenciáknak, védve

nyelvi önállóságukat. A karaimmal ellentétben azonban szomszédos területeken élnek.

A nyelvek osztályozásában a karaimhoz hasonló esetek kezelésére az *Ethnologue* bevezette a makronyelv kategóriáját olyan több elkülönült változatban meglévő nyelvváltozatot összefogó megnevezésként, amelyek osztályozási szempontból egy nyelvnek tekintendők. Mivel maga a makronyelv nem egy nyelvészetileg definiált kategória, így számos nyelvészetileg különböző és egymással nyelvészeti szempontból összeegyeztethetetlen használata van. Nincs egyetértés arra nézve, hogy nyelvészetileg hogyan lehet meghatározni; l. Morey–Post–Friedman (2013). Az osztályozás kérdése végülis nem követel meg egy nyelvészeti meghatározást. Például a karaimhoz hasonlóan a romani nyelvnek is különböző földrajzi területeken beszélt, kölcsönösen nem érthető változatai vannak, leírásukban ezért több nyelvész a makronyelv megnevezést használja. A makronyelv egymás számára érthető nyelvváltozatok közös megnevezéseként is használatos, így például a két norvég hivatalos nyelv, a 'bokmål' és a 'nynorsk' is a norvég makronyelv változataiként szerepelnek az osztályozásban. Így szerintünk a makronyelv kifejezés egy nyelvosztályozási kategória, ami gyakorlati szempontok szerint különböző esetekben az osztályozás leegyszerűsítésére használható.

A 'nyelv' kifejezés többértelmű, legtöbbször nem csupán nyelvészeti kritériumokon alapuló használata a nyelvészetben elfogadott. A 'nyelvjárás' terminus helyett lehet a 'nyelvváltozat' megnevezést használni annak érdekében, hogy a nyelvjárás sztenderd értelmezésétől való eltérést jelezzük. A karaim közösségekben beszélt, genealógiailag közeli rokon változatokat nevezhetjük a karaim nyelv földrajzilag elszigetelt, hosszú önálló fejlődésen keresztülment és sztenderd változatot és közös írásrendszert nélkülöző, kölcsönösen nehezen érthető változatainak.

Rövidítések a morfológiai elemzésben

ABL	ablativuszi eset
ACC	tárgyeset
AOR	aorista igealak
BSZ	birtokos személyrag
CONV	határozói igenév
DAT	dativuszi eset
EQU	equativuszi eset
ESZ	egyesszám
GEN	genitivusz
IN	igenév
K	képző
POSTP	utónév
TSZ	többesszám

Hivatkozások

- Asztalos Erika É. 2018. *Szórendi típusváltás az udmurt nyelvben*. Disszertáció. Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- Chambers, J. K.–Trudgill, Peter 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csató, Éva Ágnes 2001. Present in Kashkay. *Turkic Languages* 5: 104–119.
- Csató, Éva Ágnes 2012. On the sustainability of inflectional morphology. In: L. Johanson–M. Robbeets (szerk.) *Copies versus cognates in bound morphology*. Leiden–Boston: Brill Academic Publishers. 371–380.
- Csató, Éva Ágnes–Johanson, Lars 2016. Some phonological and morphological features of spoken Halich Karaim. In: I. Zimonyi–O. Karatay (szerk.) *Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden*. Wiesbaden: Harrassowitz. 57–68.
- Csató, Éva Á.–Johanson, Lars 2020. The Northwestern Turkic (Kipchak) languages. In: Robbeets, Martine–Savelyev, Alexander (eds.) *The Oxford Guide of Transeurasian Languages*. Oxford: Oxford University Press. 370–391.
- Csató, Éva Á.–Menz, Astrid 2018. On the linguistic distances between Gagauz and Karaim. *Turkic Languages* 22: 43–62.
- Csató, Éva Á.–Nathan, David 2003. Multimedia and the documentation of endangered languages. In: P. K. Austin (szerk.) *Language Documentation and Description* 1. London: The Hans Rausing Endangered Languages Project. 73–84. <http://www.elpublishing.org/publicationpage/1>
- Csató, Éva Á.–Nathan, David 2007. Multiliteracy, past and present, in the Karaim communities. In: P. K. Austin (szerk.) *Language Documentation and Description* 4. London: Hans Rausing Endangered Languages Project. 207–230. <http://www.elpublishing.org/publicationpage/4>
- Jankowski, Henryk 2009. Translations of the Bible into Karaim. *Religion Compass* 502–523.
- Jankowski, Henryk 2015. Crimean Turkish Karaim and the old North-Western Turkic tradition of the Karaites. *Acta Orientalia* 68: 199–214.
- Jankowski, Henryk 2020. The Karaim Haggadah. Critical edition of a Crimean manuscript in comparison with Northwest, Southwest and Egyptian versions. *Journal Asiatique* 308: 23–61.
- Kowalski, Tadeusz 1929. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
- Morey, Stephen–Post, Mark W.–Friedman, Victor A. 2013. The language codes of ISO 639: A premature, ultimately unobtainable, and possibly damaging standardization. <http://hdl.handle.net/2123/9838>
- Musaev, Kenesbaj M. 1964. *Grammatika karaimskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moszkva: Nauka.
- Olach, Zsuzsanna 2013. *A Halich Karaim Translation of Hebrew Biblical Texts*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Polliack, Meira (szerk.) 2003. *Karaite Judaism. A Guide to its History and Literary Sources*. Leiden: Brill.

Wurm, St. A. 1999. Languages in danger. The life and death of the world's languages. *Multiethnica* (Uppsala) 24: 22–28.

Prof. em. Csató Éva Á.
Uppsalai Egyetem, Svédország,
Department of Linguistics and Philology
eva.csato@lingfil.uu.se